

JOSEF HERINK

SYSTEM VÝUKY ZEMĚPISU V ZÁKLADNÍ ŠKOLE ČESKÉ REPUBLIKY V DEVADESÁTÝCH LETECH

J. Herink: *System of Geographical Education at Elementary Schools in the Czech Republic in the 1990s.* – Geografie-Sborník ČGS, 102, 3, pp. 175 – 180 (1997). – The paper deals with changes of geographical education at elementary schools of the Czech Republic in the 1990s. The curriculum reform is seen as the most important process. The state of geographical education in the end of the 1980s, i.e. in the end of totalitarian period, is critically evaluated. Chief aims of new elementary education curriculum, as well as problems of subject standardization and individual parts of the curriculum reform carried out by the Czech Ministry of Education, Youth and Sport, are presented. The role of geographical education within individual educational programs is discussed.

KEY WORDS: geographical education – curriculum reform – standard of elementary education – evaluation criteria.

1. Stav výuky zeměpisu na konci osmdesátých let

Stav a úroveň školní výuky zeměpisu v České republice koncem osmdesátých let odpovídaly celkovému stavu společnosti a úrovni školství po desetiletích totalitního politického režimu. Výuka zeměpisu probíhala více méně v tradičním schematickém, popisném a encyklopedickém pojetí s velkými nároky na mechanické pamětní učení žáka. Realizovala se prakticky v úplné izolaci od zahraničních zkušeností s alternativními technikami výuky, ve zcela sevřených mantinelech uměle vytvářených mezipředmětových vztahů a ideologických deformací. Chyběl zejména kontakt s geografii z vyspělých evropských zemí v oblasti vývoje pojetí geografického vzdělávání.

Zeměpis jako vyučovací předmět, který je svou povahou sám o sobě dynamický, tento prvek na školách výrazně postrádal. Z výuky zeměpisu se vytratily některé tematické okruhy, například základy politické geografie, účelově byly deformovány základy společenské a hospodářské geografie, regionální geografie a základy geografické ekologie. Nedostatek kvalitních učebnic, moderních didaktických pomůcek a především ztráta vlastní invence v procesu výuky, odsunuly zeměpis jako vyučovací předmět do pozice těch vyučovacích předmětů, které jsou sice potřebné pro všeobecně vzdělávací školní základ, ale jinak celkem málo užitečné pro potřeby praktického života a bez autority spojené s intelektuální náročností.

2. Platforma a cíle současné kurikulární reformy školství v České republice

Politické, společenské a hospodářské změny v naší společnosti na přelomu osmdesátých a devadesátých let způsobily i podstatné přeměny v pojetí a organizaci školství. Byla především rozrušena unifikace jednotné základní školy, výrazně se zvýšily možnosti diversifikace a diferenciací vzdělávání v povinné školní docházce, zejména na středních školách. Byly zřízeny soukromé, alternativní a církevní školy a bilingvní gymnázia. Posílila se autonomie škol a postavení pedagogů při formulaci vlastních vzdělávacích cílů odpovídajících aktuálním podmínkám a možnostem každé konkrétní školy. Podstatně se rozšířila i nabídka učebnic, zlepšila se i jejich kvalita.

Změny odstranily i dosavadní izolaci pedagogického prostředí. Školství České republiky se plně otevřelo podnětům a nejrůznějším modelům ze zahraničí. Došlo k uvolnění struktury učebních plánů a učebních osnov. To přineslo na jedné straně liberalizaci ve výuce, na druhé straně ovšem i pokusy zavádět některé pedagogické směry a programy, které se již kdysi prověřovaly ve vyspělých zemích a neosvědčily se.

Výuka zeměpisu v základní škole představuje po těchto změnách nadále první cyklus geografické výuky v základním vzdělávání. Druhý cyklus reprezentuje již středoškolská, především gymnaziální úroveň výuky. Z hlediska obsahu geografického učiva vycházejí oba jmenované cykly z tradiční tematické skladby. Tvoří ji tematické okruhy: základy planetární geografie, základy geografické kartografie, základy fyzické geografie, geografie světadílů a oceánů, základy společenské a politické geografie, základy geografické ekologie a geografie České republiky.

Přes tradiční obsahovou strukturu došlo v minulých letech přece jen k významným kvalitativním změnám ve výuce zeměpisu v základní škole i v gymnáziích. Týká se to nejen vlastní prezentace obsahu učiva, nových a alternativních technik výuky, používání kvalitnějších učebnic a pracovních sešitů, ale zejména organizace výuky. Ta nyní v základní škole umožňuje výběr ze tří souběžných vzdělávacích programů. Tato nabídka souvisí s tzv. *kurikulární reformou základního vzdělávání*, o které bude dále podrobně pojednáno.

Výuka zeměpisu v gymnáziích a v dalších typech středních škol v České republice se v současnosti realizuje ve čtyřletých, šestiletých a osmiletých gymnáziích, a to jak státních, soukromých, tak i církevních. Výuka v nižších ročnících víceletých gymnázií se z důvodů prostupnosti se základní školou řídí pedagogickými dokumenty pro základní školy. Vyšší ročníky víceletých gymnázií se opírají o samostatné pedagogické dokumenty čtyřletých gymnázií. Výuka geografie zde představuje druhý cyklus učiva, bezprostředně navazuje na první cyklus základních škol. Odlišuje se kvalitativně vyšší, středoškolskou úrovní prezentace učiva. Oproti základní škole se gymnaziální učivo geografie, stejně jako v ostatních vyučovacích předmětech, odlišuje i mnohem liberálnější výkladem učebních osnov. Zcela specifická je výuka geografie na dvojjazyčných (bilingvních) gymnáziích, která mají upravené učební plány, učební osnovy a další pedagogickou dokumentaci s ohledem na zahraniční školní systémy.

Transformační etapa školství České republiky byla zahájena počátkem devadesátých let a její trvání se odhaduje přibližně na deset let. Její platformou se stala veřejná diskuse pedagogů, opírajících své postoje, myšlenky a záměry o kritické posouzení dosavadního stavu školství a o existující domácí zkušenosti a podněty ze zahraničí. Nové podmínky, především diferenciací a li-

beralizace vzdělávání, vyvolaly nejprve tlak na sjednocení kmenového učiva, vývoj standardů a srovnávání výstupů jednotlivých škol a jejich stupňů, aby byla zaručena určitá kompatibilita a prostupnost škol při přechodu žáků z jedné školy na druhou. Tento proces *standardizace učiva* je v souladu se školskou politikou jednotlivých států Evropské unie. Hledají se zde takové standardy a metody hodnocení výsledků vzdělávání, které by mohly být společně využívány v blízké budoucnosti.

Vzdělávací, též cílové standardy, formulují obecně požadavky na úroveň (úrovně) výuky. Rozumí se jimi nejčastěji konkretizace vzdělávacích cílů a oblastí, kterých má žák dosáhnout v uzlových bodech zvolené vzdělávací dráhy. Představuje soubor požadavků na úroveň vědomostí, dovedností, návyků a postojů žáků, které se označují souhrně jako požadované kompetence.

Vědomostní, též hodnotící, evaluační standardy jsou objektivním kritériem požadovaných kompetencí a také měřítkem úrovně pedagogické práce učitelů a jednotlivých škol, neboť motivují žáka a informují jej a jeho rodiče o výsledcích, které dosáhl. Vědomostní standardy se tedy vztahují na úroveň žáka v průběhu studia a na závěr studia na jednotlivých typech škol. Jejich součástí by měly být standardizované didaktické testy jako nejvhodnější způsob kontroly dosažených výsledků. Tvorbu standardů učiva, vzdělávacích programů a evaluačních kritérií, označují nyní pedagogové a Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy České republiky (dále MŠMT ČR), jako *kurikulární reformu*. Souvisí velmi úzce s formováním *kurikula základního vzdělávání*, což je pojem v naší pedagogice nový, převzatý ze zahraničí, kde je však velmi rozšířený. Vyjadřuje v celé své šíři obsah vzdělávání včetně cílů a výsledků při jejich dosahování. Je to obsah veškeré zkušenosti, kterou žáci získávají ve škole a v činnostech ke škole se vztahující.

3. Vývoj výuky zeměpisu v základní škole v souvislosti s tvorbou kurikula základního vzdělávání

Proces osvojování kurikula základního vzdělávání se uskutečňuje obecně ve třech podstatných úrovních, respektive postupných krocích. Ty vycházejí logicky ze tří složek kurikula základního vzdělávání. Jsou jimi zamýšlené kurikulum v konkrétní podobě standardu základního vzdělávání, realizované kurikulum v podobě jednotlivých vzdělávacích programů a dosažené kurikulum představující určitá evaluační kritéria.

Zamýšlené kurikulum je prvním krokem při tvorbě kurikula základního vzdělávání. Představuje soubor vědomostí, dovedností a postojů, tj. kompetencí, které mají žáci při svém vzdělávání získat (tj. čemu se mají naučit). MŠMT ČR přijalo a vydalo v roce 1995 základní pedagogický dokument zásadního významu pro základní vzdělávání, tzv. Standard základního vzdělávání. Jmenovaný standard určuje specifické cíle pro výuku zeměpisu, stejně jako pro ostatní vyučovací předměty v základní škole. Uvádí okruhy kmenového učiva, které jsou závazné pro tvorbu učebních osnov všech současných i budoucích vzdělávacích programů jako základní respektive neopomenutelné učivo. Kmenové učivo se chápe jako hlavní nástroj, kterým se usiluje o dosažení specifických cílů zeměpisu a dalších vzdělávacích předmětů v základní škole. Je formulováno tak, aby umožňovalo funkční zpracování učebních osnov a aby se vytvářel prostor pro uplatnění specifických pedagogických záměrů v jednotlivých vzdělávacích programech. Pro základní vzdělávání bylo kmenové učivo stanoveno jednotně, ale nikoliv s povinným členěním do jed-

notlivých ročníků. Standard základního vzdělávání není uzavřený základní pedagogický dokument, ale poskytuje prostor k soustavné aktualizaci. V roce 1996 vydalo MŠMT ČR také Standard vzdělávání ve čtyřletém gymnáziu.

Realizované kurikulum je druhým významným krokem kurikulární reformy v základní škole. Reprezentuje soubor vědomostí, dovedností a postojů (kompetence), které mají žáci v základním vzdělávání získat, tj. čemu se žáci mohou naučit v konkrétní škole. Pro soubor učebních dokumentů realizovaného kurikula v základní škole (učební plán, učební osnovy a jiné formy prezentace učiva) zavedlo MŠMT ČR v roce 1996 název vzdělávací program. V současné době jsou ze strany MŠMT ČR schváleny a uplatňovány dva vzdělávací programy, Obecná škola a Základní škola. Zahrnují oba stupně základní školy, tedy výuku v 1. až 9. ročníku. Od školního roku 1997/98 k nim přibude i vzdělávací program Národní škola, který vznikl iniciativou Asociace pedagogů základních škol a jeho příprava byla umožněna grantem MŠMT ČR. Poněkud jinou záležitostí jsou vzdělávací programy pro tzv. alternativní školství (waldorfské, montessoriovské, jenské aj.). Tyto alternativy je třeba v podmínkách našeho školství považovat za jakési „dílny“, není však možné je při tvorbě základního kurikula považovat za programy, které mohou školy běžně přijímat.

Zeměpisné učivo v základní škole v České republice se již tradičně prezentuje nejprve na prvním stupni spolu se základy dějepisu a občanské výchovy ve vyučovacím předmětu vlastivěda ve 4. a v 5. ročníku na úrovni elementární propedeutiky zeměpisu. Výuka samostatného povinného vyučovacího předmětu zeměpis začíná v České republice nyní po přechodu na povinnou devítiletou školní docházku v základní škole od školního roku 1996/97 na druhém stupni, počínaje 6. ročníkem. Při výuce zeměpisu je možné volit mezi vzdělávacím programem Obecné či Základní školy, od školního roku 1997/98 lze také počítat s programem Národní škola. Zároveň lze dosud vyučovat podle učebních dokumentů, které umožňují přechod na povinnou devítiletou školní docházku. Výuka podle těchto dokumentů postupně skončí s vycházejícími ročníky. Vzdělávací program Obecné školy, historicky první v České republice, byl původně zpracován pouze pro první stupeň, pro 1. – 5. ročník základní školy. Na druhém stupni na něj navazoval vzdělávací program Občanská škola. V letošním roce byly oba programy sjednoceny v komplexní program pro 1. – 9. ročník pod společným názvem Obecná škola. Výuka zeměpisu prošla v bývalé Občanské škole určitým vývojem hledání a nalézání cílů i obsahu učiva. V roce 1996 byly provedeny některé změny a úpravy, které odstranily absenci některých podstatných okruhů učiva, zejména obecného fyzického, společenského a hospodářského zeměpisu. Zvýšila se poněkud i časová dotace výuky. Nyní představuje minimální počet hodin ve výuce zeměpisu Obecné školy v 6. – 9. ročníku celkem 6 vyučovacích hodin povinného zeměpisu. Volitelný předmět Dějepisné a zeměpisné praktikum lze realizovat ve všech ročnících Obecné školy, bez ohledu na učební plán pro povinný zeměpis.

Četné modernizační prvky se objevují v základních pedagogických dokumentech pro výuku zeměpisu v 6.– 9. ročníku základní školy v alternativním vzdělávacím programu Základní škola, který byl MŠMT ČR schválen od školního roku 1996/97. Učební osnovy Základní školy jsou pružné, naznačují i činnosti, které by se měly ve vyučovacích hodinách realizovat. Učitelé zde mají mnoho možností, jak učivo dotvářet a přispůsobit konkrétním podmínkám ve svých třídách i potřebám jednotlivých žáků. Učební osnovy základní školy jsou doplněny zcela novým oddílem „Co by měl žák umět“, kde se pro potřeby učitelů rámcově vyznačuje, na jaké úrovni by měli žáci učivo zvládnout. Ob-

sah učiva je v učebních osnovách rozvržen podle tematických okruhů do dvou bloků. První blok tvoří učivo pro 6. a 7. ročník a tvoří ho tematické okruhy: planeta Země, glóbus a mapa, přírodní složky a oblasti Země a zeměpis světadílů, oceánů a Ruska. Druhý blok učiva 8. a 9. ročníku reprezentují tematické okruhy: společenské a hospodářské složky krajiny, politická mapa dnešního světa a zeměpis České republiky. Uvedené bloky učiva jsou doplněny tematickým okruhem praktického zeměpisu, který představuje rozšiřující a doplňující učivo pro všechny ročníky a je prostorem především pro rozvoj praktických činnostních a dovednostních prvků ve výuce. Uspořádání zeměpisného učiva do bloků umožňuje volné a pružné nakládání s jednotlivými tematickými okruhy z hlediska hloubky, návaznosti a posloupnosti v konkrétních podmínkách uživatele vzdělávacího programu Základní škola. Doporučuje se však nepřenášet učivo mezi oběma bloky, aby byla zaručena alespoň minimální propustnost jednotlivých škol a ochrana žáků při přestupech mezi školami. Minimální počet vyučovacích hodin pro výuku povinného zeměpisu je ve vzdělávacím programu Základní školy garantován šesti hodinami. Výuku lze doplnit i volitelným předmětem, který představuje seminář a praktikum ze zeměpisu.

Učební plány a osnovy vzdělávacích programů Obecné, Základní, a nově i Národní školy jsou tedy základními pedagogickými dokumenty při druhém kroku v tvorbě kurikula základního vzdělávání v České republice, reprezentují realizované kurikulum. Třetí krok kurikulární reformy, *dosažené kurikulum*, představuje soubor vědomostí, dovedností a postojů (kompetence), které žák skutečně získal, které si osvojil. Dosažené kurikulum lze ztotožnit s úsilím o vypracování vědomostních (hodnotících, evaluačních) standardů vztažených na úroveň žáka. Tento závěrečný krok kurikulární reformy je teprve před námi. Jeho výsledkem budou již avizované standardizované didaktické testy pro povinné vyučovací předměty v základní škole. Opěrným bodem v této fázi tvorby kurikula základního vzdělávání ovšem bude soubor evaluačních kritérií pro hodnocení vzdělávacích výsledků žáků základních škol. Evaluační kritéria stanoví, jaké kompetence by měli žáci v jednotlivých vyučovacích předmětech a v tematických okruzích získávat. Evaluační kritéria vycházejí rovněž ze Standardu základního vzdělávání a budou výchozím podkladem pro tvorbu jednotlivých evaluačních nástrojů. Jedná se zejména o výstupní kritéria pro 5. a 9. ročník základní školy. Jsou nezávislá na tom, jaký vzdělávací program konkrétní škola uplatňuje. Svým působením však budou vzdělávací programy ovlivňovat a výsledky práce v jednotlivých programech budou zpětně ovlivňovat je.

4. Závěr

Z uvedeného přehledu o systému a organizaci výuky zeměpisu v základní škole v České republice v devadesátých letech jsou patrné i perspektivní obecné směry vývoje v oblasti projektování výuky. I nadále se počítá s dvoucyklovým uspořádáním učiva, kde první cyklus představuje platforma základní školy a druhý cyklus navazující středoškolská, ponějvíce gymnaziální úroveň. Počítá se s pokračující standardizací učiva v intencích naznačené kurikulární reformy při tvorbě kurikula základního vzdělávání. Velmi důležitý bude i rozvoj procesu *evaluace* učiva v teorii i v praxi jako třetí, závěrečný krok kurikulární reformy. Jednotlivé školy jako uživatelé vzdělávacích programů se budou aktivně podílet na tvorbě evaluačních nástrojů (zkoušky, testy), jimiž bu-

dou ověřovat výsledky vzdělávání, korigovat jeho průběh a efektivnost jednotlivých vzdělávacích programů.

Literatura:

- HERINK, J. (1994): Co je aktuálního ve výuce zeměpisu v novém školním roce? Geografické rozhledy, 4, č. 1, Nakladatelství ČGS, Praha, s. 25-27.
- HERINK, J. (1995): Výuka vlastivědy a zeměpisu v kontextu nových vzdělávacích programů na českých základních školách. Otázky geografie 2, ČGS, Praha, s. 59-67.
- HERINK, J. (1996): Jak se vyučuje zeměpisu a vlastivědě v letošním školním roce? Geografické rozhledy, 6, č. 2, Nakladatelství ČGS, Praha, s. 42-45.
- Standard základního vzdělávání (1995). Věstník MŠMT ČR, LI, sešit 9, MŠMT ČR, Praha, s. 1-43.
- Zeměpis. Vzdělávací program Základní škola (1996). MŠMT ČR, Nakladatelství Fortuna, Praha, s. 166-176.

Summary

SYSTEM OF GEOGRAPHICAL EDUCATION AT ELEMENTARY SCHOOLS IN THE CZECH REPUBLIC IN THE 1990S

Main changes in the framework of geographical education at Czech elementary schools during the 1990s are discussed. First, the state of geographical education at elementary schools in the end of the 1980s, i.e. after tens of years of totalitarian régime, is evaluated. Some negative tendencies in geographical education are mentioned, mainly the descriptive nature of geographical education, introduction of ideological concepts, and isolation from foreign experience and from practical life.

Second, the basic features and chief aims of the curriculum reform in the educational system of the Czech Republic are discussed. The reform began after political and social changes of the early 1990s. Essential changes in the educational system which led to differentiation and liberalization of education in compulsory education are outlined. Transformation of the Czech educational system and standardization of subject matter of the curriculum are discussed. Goal standards and evaluation standards are explained together with curriculum reform and curriculum of elementary education.

Third, data on changes of geographical education at elementary school are presented in connection with the creation of elementary education curriculum. Three substantial stages of the curriculum reform are mentioned: intended curriculum (represented by the Standard of Elementary Education of the Czech Ministry of Education, Youth and Sport); implemented curriculum (educational programs General School and Elementary School); and attained curriculum (creation of evaluation criteria). Finally, general trends influencing Czech geographical education are outlined. The importance of subject matter evaluation in theory and practice is stressed as part of the final part of the curriculum reform.

*(Pracoviště autora: Výzkumný ústav pedagogický, Strojírenská 386,
155 25 Praha 5 – Zličín.)*

Do redakce došlo 21. 5. 1997

Lektorovali Václav Gardavský a Hana Kühnlová